

Om de kwaliteit van de leerkracht Cultuuronderwijs toen en nu in het pabocurriculum

Piet Hagens

Het cultuuronderwijs op de basisschool en de kwaliteit van de leerkracht staan in monitorstudies en peilingsonderzoeken al jaren ter discussie. In zijn bijdrage geeft Piet Hagens een overzicht van de plaats van cultuuronderwijs op de pabo. Hij signaleert door de jaren heen een verschraving van dit onderwijs en vraagt zich af hoe de kwaliteit van (startende) leerkrachten om kunst en cultuur in het basisonderwijs te geven verbeterd kan worden.

Investerings van het ministerie van OCW voor cultuuronderwijs op de pabo's leiden niet tot 'betere' en meer zelfverzekerde leerkrachten voor kunstvaklessen.¹ Ook de in 2005 vastgestelde bekwaamheidseisen onderwijspersoneel én de meer dan tien jaar bestaande kennisbases voor de kunstvakken hebben geen beter functionerende leerkrachten voor cultuuronderwijs tot gevolg. Dit vraagt om nader beleidsonderzoek 'naar de veranderde plaats, inhoud en vormgeving' van de kunstvakken op de pabo's, zo schreef ik in mijn proefschrift (Hagenaars, 2020, p. 287). Dit artikel over de kwaliteit van de groepsleerkracht is daar het gevolg van.

Mijn vragen betreffen onder meer de consequenties van grote beleidswijzigingen zoals de basisschoolvorming (1981), autonoom wordende hogeschoolen (1998) en de bekwaamheidseisen (2005, 2017) op de positie, inhoud en omvang van cultuuronderwijs op de pabo's. Lukt het pabo's startbekwame groepsleerkrachten af te leveren, verantwoordelijk voor inhoud en didactiek van de kunstvakken op de basisschool? Met literatuur- en archiefonderzoek, documentstudies en focusgroepgesprekken probeer ik deze vragen te beantwoorden.

Landelijk beleid voor cultuuronderwijs op de basisschool

Politiek-maatschappelijke ontwikkelingen zorgen sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw voor meer en andere doelstellingen in de basisschool. De nadruk van kunstpedagogen op creativiteitsontwikkeling - bedoeld worden dan expressie-activiteiten of kunstzinnige vorming - leidt tot aandacht voor de emotionele ontplooiing en vorming van leerlingen in expressievakken.² Het onderwijsbeleid richt zich dan op 'de affectieve, expressieve en creatieve vorming' en 'sociale vaardigheden', noodzakelijk voor een gelijke individuele ontplooiing 'van alle leerlingen' (Van Kemenade et al., 1975, p. 13, 33).

Eind jaren tachtig benadrukt het cultuurdirectoraat de intrinsieke waarde van de kunsten met als criterium de artistieke kwaliteit (Brinkman, 1987). Dit leidt tot onderwijsdoelen gericht op 'kennis, waarneming en beoordeling' van kunstvormen (reflectief) en op 'het zelf kunnen hanteren van kunstzinnige middelen' (productief) (Haanstra & Van Oijen, 1985, p. 20). Hierdoor komt er meer aandacht voor receptie en reflectie, terug te zien in de eerste twee

- 1 In dit artikel is het begrip 'cultuuronderwijs', analoog aan de beschrijving van het ministerie van OCW, beperkt tot *al het formele funderend onderwijs over en aan de hand van kunst en erfgoed* (Bussemaker, 2013, p. 3).
- 2 Het begrip 'creativiteit' wordt de laatste decennia anders ingevuld dan in de jaren zeventig. Nu niet meer als een synoniem voor de kunstvakken, maar als het vermogen om nieuwe en/of ongebruikelijke, maar toepasbare oplossingen voor problemen te vinden (SLO, 2023a).

generaties kerndoelen voor het basisonderwijs (Wallage, 1993; Netelenbos, 1998). Onder de noemer kunstzinnige oriëntatie formuleert minister Van der Hoeven in 2005 de derde generatie doelstellingen, breder en nauwelijks nog per kunstdiscipline. Ze zijn veel sterker op receptie en reflectie gericht dan op het zelf beoefenen van kunst. Tegelijk is er aandacht voor hedendaagse kunstzinnige en culturele diversiteit, zowel op school als via regelmatige interactie met de (buiten)wereld. Bovendien zet de minister in op vak- en leergebiedoverstijgende doelen, zodat het onderwijs betekenisvoller wordt voor leerlingen (Van der Hoeven, 2005c). Cultuuronderwijs zou het creatief en innovatief vermogen ontwikkelen en economisch van belang zijn voor de groei van onze kennissamenleving (Bussemaker, 2013). De geplande curriculumherziening opteert voor een samenhangend geheel waarin 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven' moeten bijdragen aan de persoonsvorming, socialisatie en kwalificatie van elke leerling (Curriculum.nu, 2019, p. 15). Het onderwijsbeleid kentert aldus van het belang van kunstzinnige activiteiten voor de individuele, expressieve vorming van de leerling naar de brede waarde van cultuuronderwijs voor mens en samenleving. Bovendien is er in de kerndoelen een verschuiving van afzonderlijke kunstvakken naar cultuuronderwijs in samenhang en zet het beleid meer in op receptie en reflectie.

Parallel aan het onderwijsbeleid zet het cultuurbeleid met landelijke impulsprogramma's - zoals Cultuur & School en Cultuureducatie met Kwaliteit - in op kunstconfrontaties en de culturele ontwikkeling van leerlingen (Netelenbos & Nuis, 1996), op een verbetering van de kwaliteit van de leerkracht en de kunstles (Van der Hoeven & Van der Laan, 2004; Zijlstra, 2011) en op meer kanselijkheid voor leerlingen om hun talenten te ontwikkelen (Van Engelshoven, 2019). Met deze programma's stimuleert het cultuurdirectoraat de samenwerking van basisscholen met culturele instellingen. Die moet leiden tot doorgaande leerlijnen voor de kunstvakken, meer vakdeskundigheid in de school en de professionalisering van de leerkracht (Hagenaars, 2020, p. 207). Leerkrachten scholen zich dan ook tot interne cultuurcoördinator (icc'er).

Deskundigheid van de leerkracht

Voor de uitvoering van dit beleid zijn startbekwame en vakbekwame leerkrachten nodig. Volgens respondenten van de laatste monitor (2018-2019) - schoolleiders of icc'ers - verdienen maar weinig leerkrachten het predicaat 'in grote mate deskundig' in de kunstvakken.³ Hun deskundigheid is het grootst voor teken- en handvaardigheidslessen (75%), voor andere

3 De monitor doet geen uitspraken over de inschatting door leerkrachten van de eigen deskundigheid, maar over hoe de respondenten - vaak een directeur of icc'er - die deskundigheid inschatten. Uit monitoronderzoek is enkel af te leiden dat anderen groepsleerkrachten niet deskundig vinden.

kunstvakken en erfgoed is dit duidelijk minder: muziek 57%, spel/drama 48%, dans 34%, erfgoed 48% en voor film 13% (Van Essen et al., 2019, p. 47).⁴ Uit SLO-onderzoek blijkt dat leerkrachten ‘zelfverzekerd’ tot ‘heel zelfverzekerd’ zijn bij beeldende vorming (84%) en het minst bij dans (31%) en muziek (49%) (Penning de Vries & Van Tuinen, 2019, p. 8).

Monitorstudies en peilingsonderzoeken schetsen dit weinig rooskleurige beeld al vanaf 1980 (Hagenaars, 2008, 2020). Desondanks moeten leerkrachten aan wetenschappelijk vastgestelde kerndoelen voor de kunstvakken vorm en inhoud geven. Daarom ontwierp SLO bij de start van Cultuureducatie met Kwaliteit in 2013 een leerplankader kunstzinnige oriëntatie. Bovendien werken culturele instellingen samen met scholen aan doorlopende leerlijnen, vakdidactische uitwerkingen en lesmethodes. Deugdelijke methodes bestaan er echter al lang (Penning de Vries & Van Tuinen, 2019, pp. 21-24), gebaseerd op filosofisch-ideologisch getinte uitgangspunten, op pragmatisch georiënteerde wetenschappelijke didactiek of op leservaringen in de onderwijspraktijk (Hagenaars, 2020, p. 283).

Om leerlijnen en lesmethodes per jaargroep en kunstvak doeltreffend te leren gebruiken is vakinhoudelijke en vakdidactische scholing nodig (Westerhof, 2020). Ondanks training, coaching of co-teaching gaan leerkrachten in hun onderwijspraktijk vaak gewoon door met hun oude manier van lesgeven (Dekkers & Evrengun, 2002). Ze hebben kennelijk moeite met het loslaten van oude gewoontes, zijn wars van vernieuwing of houden blijvend behoefte aan feedback en begeleiding (Lodewick et al., 2020). Het onderwijsprogramma van de kunstvakken op de pabo en overheidssubsidies voor (na)scholing (Knol, 2017) zorgen kennelijk niet overal voor vaardige en zelfverzekerde leerkrachten. De Raad voor Cultuur vindt dat goed cultuuronderwijs ‘vraagt om deskundige leerkrachten, wat begint met het bevorderen van hun deskundigheid op de pabo’ (Raad voor Cultuur, 2019, p. 47). De raad vertelt er niet bij waaruit die deskundigheid moet bestaan.

Welke bagage kregen en krijgen leerkrachten precies mee vanuit hun opleiding? Om die vraag te beantwoorden heb ik het cultuuronderwijs op de pabo en haar voorgangers nader onder de loep genomen. Ik start mijn overzicht in 1969, toen door de invoering van de Mammoetwet en het Besluit opleiding onderwijzers (Grosheide, 1968) een formele splitsing kwam van de voormalige vijfjarige kweekschool in een tweejarige vooropleiding en een driejarige beroepsopleiding. Van 1968 tot 1984 wordt deze opleiding pedagogische academie (pa) genoemd en na de komst van de basisschool pedagogische academie basisonderwijs (pabo).

⁴ De vraag is of leerkrachten werkelijk ‘in grote mate deskundig’ zijn of dat ze zich, via Pinterest bijvoorbeeld, voldoende thuis voelen in beeldende vorming om dat met plezier te (durven) geven, ondanks gebrek aan vakkennis en didactiek (Inspectie van het Onderwijs, 2017).

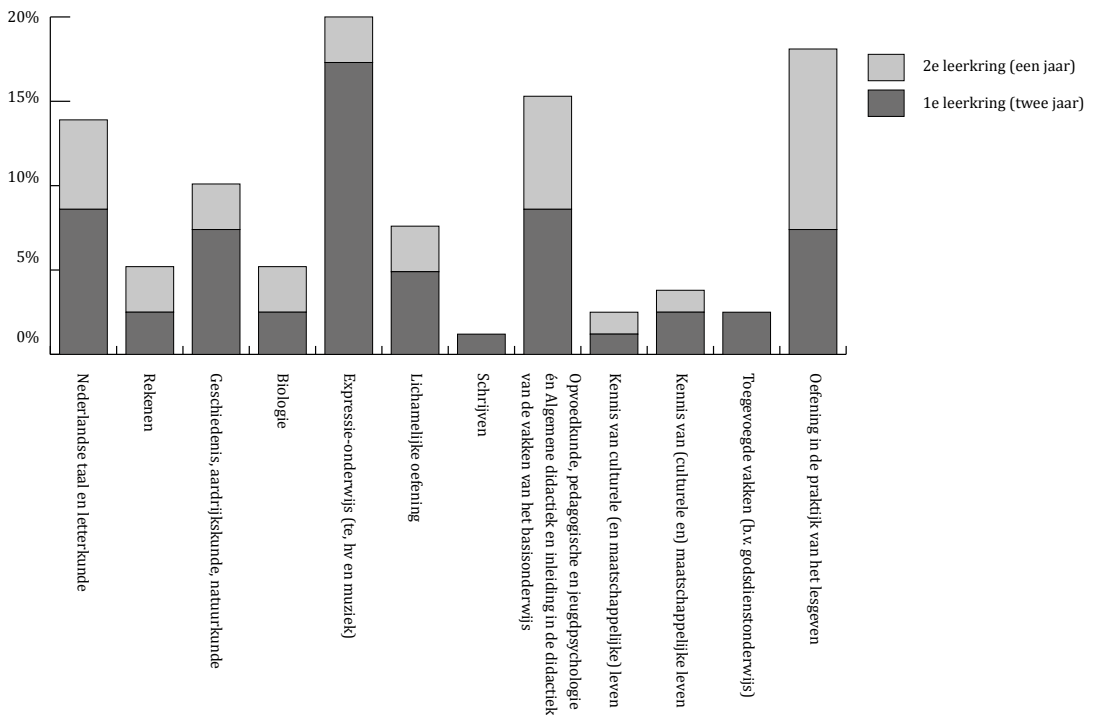
Besluit opleiding onderwijzers (1968)

De dagopleidingschool voor onderwijzers bestaat volgens het Besluit opleiding onderwijzers (1968) uit een eerste leerkring (twee jaar) en tweede leerkring (één jaar). Studenten hebben toegang tot de tweede leerkring als ze de eerste met goed gevolg hebben afgerond of als ze de akte van bekwaamheid als onderwijzer bezitten. De tweede leerkring sluit af met een examen voor de akte van bekwaamheid als volledig bevoegd onderwijzer.

Kunst & cultuur in de driejarige opleiding (1968-1984)

Figuur 1 laat het onderscheid zien tussen vakgebieden in de eerste en tweede leerkring. Studenten volgen een aantal voorgeschreven vakken en ook het aantal uren per vak is landelijk vastgelegd. De opleiding kan er van uit haar gezindte of onderwijsvisie vakken aan toevoegen. Studenten oefenen daarnaast in de praktijk van het lesgeven. In de eerste leerkring zijn er ‘ten minste 54 en ten hoogste 60 wekelijkse lessen’, voor de tweede leerkring zijn dit minimaal 17 en maximaal 24 wekelijkse lessen, naast de ‘oefening in de praktijk van het lesgeven’ (Grosheide, 1968, p. 938).

Figuur 1. Verdeling van de vak(gebieden) in percentages in eerste en tweede leerkring (1968-1984)

In de eerste leerkring valt het fikse aantal lessen op in de expressievakken, met aandacht voor de kunstvakken en vakdidactiek. Dit beslaat samen ongeveer een vijfde van het lesprogramma. Voor muziek zijn totaal 6 wekelijkse lessen voorgeschreven, voor tekenen en handvaardigheid elk 4. Daarnaast krijgen studenten 3 uur 'kennis van het culturele en maatschappelijke leven' (2 uur voor de culturele kant ervan en 1 uur voor het maatschappelijke deel). Dat houdt in dat het aantal uren voor de kunst- en cultuurvakken beduidend hoger is dan de 2 uur die er voor rekenen, geschiedenis, aardrijkskunde, natuurkunde en biologie opgenomen zijn. Die 2 uur zijn enkel bedoeld voor didactische vorming en niet om de kennis ervan te verbreden of verdiepen. Met deze aandacht voor de theorie, praktijk én didactiek van de kunstvakken wil staatssecretaris Grosheide de achterstand in kennis en vaardigheden van studenten opheffen (Grosheide, 1968, p. 948).

De tweede leerkring biedt tenminste een aantal lessen in opvoedkunde, pedagogiek en jeugdpsychologie, didactiek, Nederlandse taal- en letterkunde, kennis van het culturele en maatschappelijke leven (elk onderdeel 1 uur) en lichamelijke oefening. Daarnaast verdiept elke student zich naar keuze in de didactiek van een van de zaakvakken of rekenen én van een van de vakken muziek, tekenen, handvaardigheid of lichamelijke oefening' (Grosheide, 1968, p. 938).

Het landelijke examen liegt er niet om: het toetst kennis en vaardigheden van het kunstvak op de basisschool, de vakdidactiek en methodiek van het kunstvak én theoretische en praktische kennis over en vaardigheden in dat kunstvak. Bovendien krijgt de student bij het vak 'kennis van het culturele en maatschappelijke leven' inzicht in 'stromingen en verschijnselen, met zo nodig hun historische achtergronden' (Grosheide, 1968, pp. 946-947).

Besluit opleiding leraren basisonderwijs (1983)

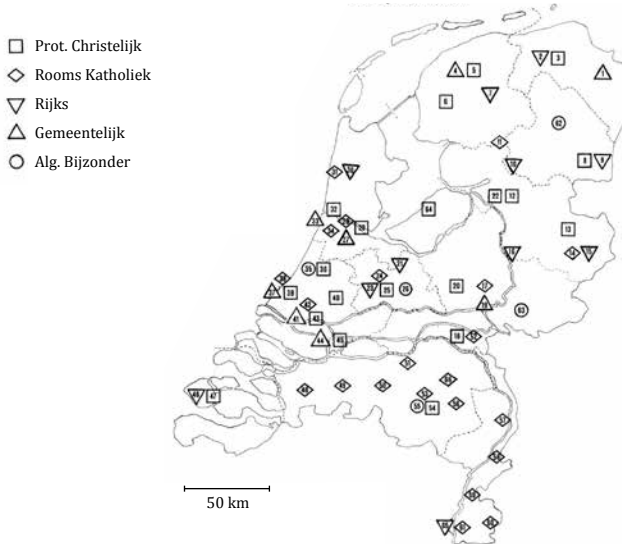
Met de Wet op het basisonderwijs (Pais & Hermes, 1981) worden het kleuter- en lager onderwijs samengevoegd. De invoering vindt plaats in 1985-1986 tijdens het kabinet Lubbers-I. De belangrijkste inhoudelijke veranderingen zijn de introductie van de Engelse taal, een grotere nadruk op wereldoriëntatie en meer plaats voor expressie-activiteiten (WBO, 1981, artikel 10.1). Anders dan de Lager onderwijswet (1920) waar alleen tekenen en muziek (zingen) verplicht waren, moeten basisscholen nu aandacht besteden aan taalgebruik, tekenen, muziek, handvaardigheid, spel en beweging (WBO, 1981, artikel 10.3).⁵

5 De WBO (1981) gebruikt de term 'spel en beweging' in plaats van 'drama' en 'dans', zodat scholen met een beroep op de vrijheid van onderwijs om levensbeschouwelijke redenen drama en dans af kunnen wijzen.

Verder wordt het schoolwerkplan en het leerplan ingevoerd, met landelijk vastgestelde kerndoelen en eindtermen (Hagenaars, 2020, p. 118).

Met de invoering van de basisschool herzielt het kabinet ook de positie en het onderwijsprogramma van de lerarenopleiding. Dit leidt tot een aanpassing van de Wet op het voortgezet onderwijs (WVO) (Deetman, 1982a) en het Besluit houdende opleiding leraren basisonderwijs (Brinkman, 1983). De opleiding wordt uitgebreid met een vierde leerjaar. Tegelijkertijd komt er een richtinggevend plan om de lerarenopleidingen landelijk meer te spreiden, op basis van capaciteitsbehoefte, instituutsgrootte, denominatie en regio. Het aantal pabo's wordt in 1984 teruggebracht van 138 naar 66 (Pais, 1981).⁶ In studiejaar 1984-1985 starten de nieuwe opleidingsscholen voor leerkrachten basisonderwijs.

Figuur 2. Richtinggevend spreidingsschema 1981-1984 (Pais, 1981)

Kunst & cultuur in het vierjarige onderwijsprogramma

In artikel 17 WVO (1982) is de onderlinge samenhang van theoretische en praktische beroepsvoorbereiding vastgelegd. De opleiding omvat 'waar mogelijk in samenhang [...] taalonderwijs, onderwijs in rekenen en wiskunde, mens- en maatschappij-onderwijs, natuuronderwijs,

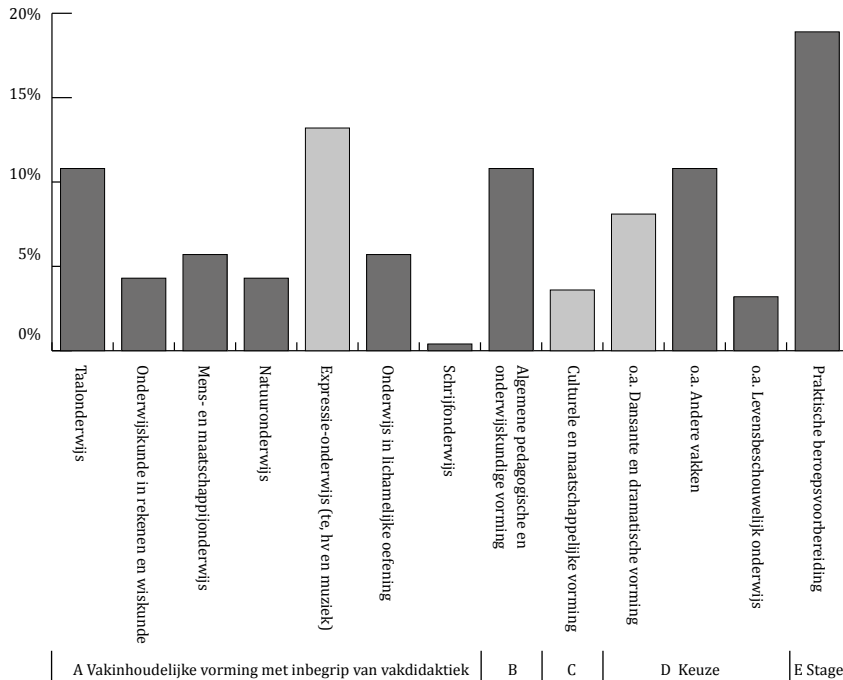
6 Het spreidingsschema kent 24 openbaar/algemeen bijzonder opleidingsonderwijs: 11 rijkspabo's, 8 gemeentelijke pabo's en 5 pabo's van algemeen bijzonder signatuur zoals Montessori-onderwijs; 22 rooms-katholieke pabo's en 20 protestants-christelijke pabo's (Pais, 1981, p. 2). Voor de instituuetsomvang is uitgegaan van ca. 330 studenten (Deetman, 1982a, p. 10).

expressie-onderwijs, onderwijs in lichamelijke oefening, vakdidactiek daar-
 onder begrepen; algemene pedagogische en onderwijskundige vorming; en
 cultureel-maatschappelijke vorming' (Deetman, 1982b, p. 2).

In het instellingswerkplan van de pabo staan de eindtermen met 'de keuze en
 omvang van de leerstof per vormingsgebied, vakgebied en vak'. Ook 'een plan
 voor de beroepsvoorbereidende stage', 'inhoud en omvang van stage-activi-
 teiten in het kader van de cultureel-maatschappelijke vorming' en examenre-
 geling en -programma maken daar deel van uit (Brinkman, 1983, pp. 3-4). De
 rijksoverheid wil 'met gemeenschappelijke eindtermen en een gemeenschap-
 pelijk curriculum de praktijkgerichtheid en de kwaliteit van de pabo's verbe-
 teren' (Swennen, 2021, p. 24).

Voor de theoretische beroepsvoorbereiding staan drie vormingsgebieden
 genoemd, met daarbij horende vakken plus het aantal lessen dat studenten
 in vier studie jaren tenminste moeten volgen. Het gaat om A) vakinhoudelijke
 vorming en vakdidactiek, waarin ook 'muzische vorming' is ondergebracht;
 B) algemene pedagogische en onderwijskundige vorming; en C) cultureel-
 maatschappelijke vorming. Figuur 3 toont het vak of de vakgebieden (A-C),
 de keuzevakken, waaronder dansante en dramatische vorming (D) en de stage
 (E) met de percentages waarin ze deel uitmaken van het vierjarige programma.

*Figuur 3. Opleidingsprogramma vanaf 1984 met procentuele verdeling van vormings-
 gebieden en vak(gebieden) (Brinkman, 1983)*

Nieuw zijn de eindtermen waaraan studenten voortaan moeten voldoen. Voor het expressieonderwijs ofwel muzische vorming gaat het daarbij om vakinhoudelijke vorming, vakdidactiek, pedagogische en onderwijskundige vorming, cultureel-maatschappelijke vorming en de praktische beroepsvoorbereiding. Wettelijk voorschrift 9 stelt dat elke student op pedagogisch en didactisch verantwoorde wijze de muzische vorming in het basisonderwijs systematisch moet kunnen begeleiden, en waar mogelijk de samenhang tussen muzische vorming en andere vak- en vormingsgebieden moet kunnen bevorderen. Bovendien moet de student, volgens voorschrift 8, leerlingen systematisch kunnen begeleiden 'bij het verwerven van elementaire culturele vaardigheden' en dit 'kunnen verantwoorden en evalueren' (Brinkman, 1983, p. 14).

Het Besluit (1983) verbreedt de kunstvakken met dans en drama, tegelijkertijd moeten studenten in twee expressievakken examen doen. Ze kunnen kiezen uit tekenen, handvaardigheid of muziek, of een uit die drie én een ander, zoals dansante of dramatische vorming. Dat examen in twee expressievakken 'garandeert dat iedere student in ieder geval beschikt over de voor het expressieonderwijs noodzakelijke basisbekwaamheid' (Brinkman, 1983, p. 9, 32). Samengevat besteedt een student gemiddeld een zesde tot een kwart van de vierjarige opleiding aan cultuuronderwijs, gemiddeld ongeveer 4,5 tot 7 lesuren per week per studiejaar.

Besluit bekwaamheidseisen onderwijspersoneel (2005, 2017)

Halverwege de jaren tachtig van de vorige eeuw wordt het landelijk onderwijsbeleid voor de pabo's steeds onrustiger en onstuimiger. Onderwijsminister Deetman presenteert in 1983 de nota *Schaalvergroting, taakverdeling en concentratie in het hoger beroepsonderwijs*, met de bedoeling kleine hbo-opleidingen samen te voegen om ze sterker te maken (Deetman, 1983). In weerwil van het spreidingsschema worden pabo's 'onderdeel van een grote organisatie met een college van bestuur en talloze managers'. Deze door vele instellingen als 'onplezierig' ervaren schaalvergroting wordt uitgeruild, zo lijkt het, met 'een vergrote onderwijskundige en beheersmatige vrijheid en eigen verantwoordelijkheid' (Swennen, 2021, p. 23). Die groeiende autonomie zorgt voor een bestuurlijke afstand tussen ministerie en de hogescholen. Om toch zicht te houden op de kwaliteit van de pabo's komen er periodieke evaluatietrajecten met een zelfevaluatie van de opleidingen plus een visitatie door een externe commissie van deskundigen (Deetman, 1988, pp. 29-31). Dit moet leiden tot 'een berede-nerde beoordeling van de kwaliteit van het onderwijsaanbod', 'zowel per hogeschool als op landelijk niveau' (HBO-raad, 1993, p. 9).⁷

7 Gestart in 1990 door de HBO-raad is het visitatie- en accreditatiestelsel in 2005 overgedragen aan de NVAO. Conclusies en aanbevelingen zijn verwoord in sectorrapportages (o.a. HBO-raad, 2003) of systeembrede analyses (o.a. NVAO, 2009).

Landelijke rapportages gaan vaak enkel in op de kernvakken taal en wiskunde/rekenen. Dat de visitatiecommissie in 2003 opdracht krijgt extra aandacht te besteden aan de 'nieuwe vakken' dans en drama is dan ook opmerkelijk. Dat hangt mogelijk samen met het feit dat pabostudenten ook in deze kunstvakken examen kunnen doen.

Het blijkt vergeefse moeite, want in hun zelfevaluaties blijken de meeste opleidingen weinig of niets over deze vakken te zeggen. Tijdens de instellingsbezoeken vraagt de visitatiecommissie er ook niet naar. Derhalve zijn er in het visitatierapport *Moed tot meesterschap* geen 'gefundeerde generaliserende uitspraken' over terug te vinden (HBO-raad, 2003, p. 27). Het is wonderlijk dat de commissie daar zo kalmpjes mee om gaat, omdat dans en drama al sinds 1993 tot de twaalf verplichte vakken van de basisschool behoren (Wallage, 1993, pp. 31-35). Geen enkele overkoepelende rapportage besteedde tot nu toe inhoudelijk aandacht aan de kunstvakken, wel aan materiële voorzieningen zoals vaklokalen voor beeldend (HBO-raad, 2003, p. 22) en muziek (NVAO, 2009, p. 19).

Om de opleidingskwaliteit van de pabo's niet enkel achteraf via visitatieprocedures te toetsen, kiest het christelijk-liberale kabinet Balkenende-II ervoor de bekwaamheidseisen wettelijk vast te leggen in het Besluit bekwaamheidseisen onderwijspersoneel (2005). Deze eisen omvatten zeven competenties (Van der Hoeven, 2005b). De wetgever vraagt 'voldoende kennis en vaardigheid op het gebied van onderwijshouden en didactiek om op eigentijdse, professionele en planmatige wijze een krachtige leeromgeving tot stand te brengen waarin de kinderen zich de culturele bagage eigen kunnen maken die de maatschappij vereist'.⁸ In aansluiting daarop moet de groepsleerkracht vertrouwd zijn met 'de opbouw van leerinhouden in leerlijnen en met de samenhang daartussen'. Hij moet ook kennis hebben van het 'al dan niet onderzoeksmatig, ontwerpen van onderwijs, didactieken en didactische leermiddelen'.

Met de actualisatie in 2017 van dit Besluit komt er meer nadruk op 'het leren van de leerling en de kern van het leraarsberoep'. De zeven competenties uit 2005 zijn omgebouwd naar drie hoofdthema's: vakinhoudelijk, vakdidactisch en pedagogisch, die volgens OCW 'eenduidig, concreet en beter toetsbaar zijn' (Bussemaker, 2017, p. 16). De kern is dat de leerkracht onderwijs geeft en zijn leerlingen laat leren 'in een interactief leerproces. Op basis van zijn kennis en kunde geeft de leraar vorm aan zijn onderwijs en maakt hij keuzes

8 De bekwaamheid tot het geven van onderwijs in het po omvat de volgende competenties: a) interpersoonlijk competent; b) pedagogisch competent; c) vakinhoudelijk en didactisch competent; d) organisatorisch competent; e) competent in het samenwerken met collega's; f) competent in het samenwerken met de omgeving; en g) competent in reflectie en ontwikkeling. Het Besluit (2005) geeft een beschrijving van deze competenties (Van der Hoeven, 2005b, pp. 3-8).

in wat hier en nu voor deze leerling en deze groep leerlingen moet gebeuren', rekening houdend met de kerndoelen (Bussemaker, 2017, p. 23). Naast grondige beheersing van taal en rekenen moet elke toekomstige groepsleerkracht zich vakinhoudelijk en -didactisch verdiepen in 'tenminste één ander leergebied of een deel ervan' (Bussemaker, 2017, p. 3, 9).

Van vakcurricula naar kennisbases (1995-2012)

Na de schokkende, negatieve uitslag van de eerste visitatie (1993) beginnen pabo's hun opleiding te vernieuwen (Swennen, 2021, p. 23). De instelling van het Procesmanagement Lerarenopleidingen (PML) moet hun praktijkgerichtheid en kwaliteit verbeteren (Ritzen, 1995, p. 4). Pabo's gaan regionaal samenwerken aan 'beroepsprofielen en startbekwaamheidseisen voor het primair onderwijs' (Ritzen, 1995, p. 6). Muziekdocenten starten met de ontwikkeling van vakcurricula in het Netwerk Muziekdocenten PABO (NMP), dat nog steeds bestaat.⁹ Hun collega's beeldend doen hetzelfde, ondersteund door de vakverenigingen VLBV en NVTO, en SLO en komen tot het vakcurriculum *Thuis in een wereld van beelden* (Goossens et al., 1995).¹⁰ Dit curriculum beschrijft de 'kennis, inzichten en vaardigheden van de beginnende leraar op het gebied van de beeldende vakken & didactiek' én 'de planning en programmering' daarvan' (Otten-Oomen, 1997). Het bestaat uit losse modules, zodat die op veel pabo's inpasbaar zijn; pabo's zijn immers inhoudelijk en organisatorisch 'nogal verschillend van aard' (Konincks & Besteman, 1995).

Vanaf 2012 vormen de kennisbases per vak de grondslag voor pabocurricula. Deze kennisbases komen er na advies van de Onderwijsraad, die een manco in 'vakkennis bij afgestudeerden van de pabo' constateert door de verschuiving van vakinhoudelijke naar pedagogisch-didactische competenties (Onderwijsraad, 2005, pp. 1-2). Uit zijn analyse van studiegidsen (1980/1981, 1992/1993 en 2004/2005) blijkt de 'afgenomen aandacht voor de vakinhoudelijke competentie' en de kantelende oriëntatie van kennis- naar beroepsgericht werken. De raad wil dat opleidingen per schoolvak 'aangeven aan welke vakinhoudelijke eisen de student aan het eind van de opleiding minimaal moet voldoen om als volwaardige leerkracht aan de slag te kunnen' (Onderwijsraad, 2005, p. 8).

De HBO-raad start in 2008 dan ook het programma Werken aan Kwaliteit, waaronder het project Kennisbasis. De kennisbases vormen voor de rijksoverheid een alternatief voor de eerder in wetgeving vastgelegde eindtermen en examenprogramma's. Vanaf begin 2011 zijn er zestien kennisbases voor

9 Het NMP richt zich nu op uitwisseling van vakvernieuwingen en de post-hbo-opleiding Vakspecialist Muziek, om de deskundigheid van leraren basisonderwijs te vergroten, <https://netwerkmuziekdocentenpabo.nl/>, geraadpleegd 26-02-2022.

10 De NVTO is de Nederlandse Vereniging voor Beeldend Onderwijs, de VLBV is de Vereniging Leraren Handvaardigheid-Handenarbeid. In 2010 fuseren beide verenigingen tot de vakvereniging VONKC (Vereniging Onderwijs Kunst en Cultuur).

de schoolvakken en een generiek deel met pedagogisch-didactische kennis (Commissie Kennisbasis Pabo, 2012). Naast drie kennisbases voor de kunstvakken is er ook een voor cultuuronderwijs (Gootjes-Klamer et al., 2010), omdat het landelijk cultuurbeleid zich sinds 1997 steeds meer richt op de versterking van cultuuronderwijs in het basisonderwijs, met programma's als Cultuur en School, de Regeling versterking cultuureducatie in het primair onderwijs en Cultuureducatie met Kwaliteit (Hagnaars, 2020, pp. 185-222); en op pabo's met het project Cultuureducatie op de pabo (Vogelezang et al., 2009; Wervers, 2012). De kennisbasis cultuuronderwijs is uiteindelijk niet opgenomen; elementen van deze kennisbasis zijn aan de kennisbases van de kunstvakken toegevoegd.

Na de herijking van de kennisbases in 2021 opent de kennisbasis kunstzinnige oriëntatie met een karakteristiek van het leergebied, waarna de tekst verder gaat met beeldend onderwijs, dans plus drama en muziek. De karakteristiek geeft de essentie van de kunstvakken weer: 'het leren door het ervaren en creëren van allerlei kunstvormen op een ontwerpende, onderzoekende en ondernemende wijze'. Bovendien is er enige aandacht voor kunsteducatie, erfgoededucatie, media-educatie en literatuureducatie. Dat helpt studenten 'de waarde van cultuuruitingen voor henzelf en voor de samenleving te doorgronden en te beoordelen' (10voordeleraar, 2021, pp. 56-58).

Kunst & cultuur in het huidige pabocurriculum

Elke pabo heeft een landelijk voorgeschreven onderwijsprogramma. Maar met de groeiende onderwijsautonomie en de invoering van de lumpsumfinanciering (Kok, 1998) is de sturing van de rijksoverheid minder dominant. Als gevolg daarvan leiden op de pabo's verschillen in opvatting over maatschappelijke waarden, onderwijsfilosofie, rendabiliteit en arbeidsmarktpositie tot uiteenlopende onderwijsprogramma's, met meer of minder aandacht voor cultuuronderwijs.

Figuur 4. Spreiding van de 41 bekostigde pabo's over Nederland (©Piet Hagenaars 2022)

In het studiejaar 2021-2022 kent Nederland 24 hogescholen met 41 voltijd-pabo's, 32 deeltijd en 7 duale opleidingen. De overzichten van kunst- en cultuuronderwijs in het pabocurriculum (figuren 5, 6 en 7) zijn gebaseerd op de voltijddoopleiding, ervan uitgaande dat dit de meest volledige opleiding is voor het beroep leraar primair onderwijs.¹¹ Deeltijddoopleidingen, programma's voor zij-instromers of duale studies bieden meestal beperkter cultuuronderwijs aan. Figuur 4 laat zien hoe de pabo's over Nederland gespreid zijn. Dat er in Groningen, Zwolle en Rotterdam 3 pabo's gevestigd zijn heeft te maken met de denominatie ervan.

Voor hun aandeel cultuuronderwijs vroeg ik de voltijddoopleidingen hun onderwijs- en examenregeling (OER) voor 2020-2021 toe te sturen. Aanvullend ontving ik van de meeste pabo's diverse uitwerkingen van curricula en onderwijsprogramma's. Daarin noemen ze op zich staande kunstvakken en vakoverstijgende leergebieden zoals kunstzinnige oriëntatie, kunstsaamenhang, cultuureducatie, cultuuronderwijs en cultuurbewust onderwijs.

De onderwijs- en examenregelingen, jaaroverzichten en modulebeschrijvingen zijn helder en inzichtelijk; soms beperkt tot een overzicht van vakbenaamingen en studiepunten (een studiepoint of ects is een studiebelasting van

11 www.vereniginghogescholen.nl/kennisbank/feiten-en-cijfers/artikelen/dashboard-instroom-inschrijvingen-en-diploma-s, geraadpleegd 21-09-2022.

28 uur). De gegevens verwerkte ik in een matrix (figuur 5) met horizontaal de gegevens per hogeschool per studiejaar met per kwartaal de vakken beeldende vorming (onderverdeeld in tekenen, handvaardigheid en textiele werkvormen), muziek, drama en dans. Verticaal staan de 24 hogescholen alfabetisch gerangschikt met hun pablocaties.

*Figuur 5. Een detail van de matrix met studiepunten per studiefase
(©Hagenaars, 2022)*

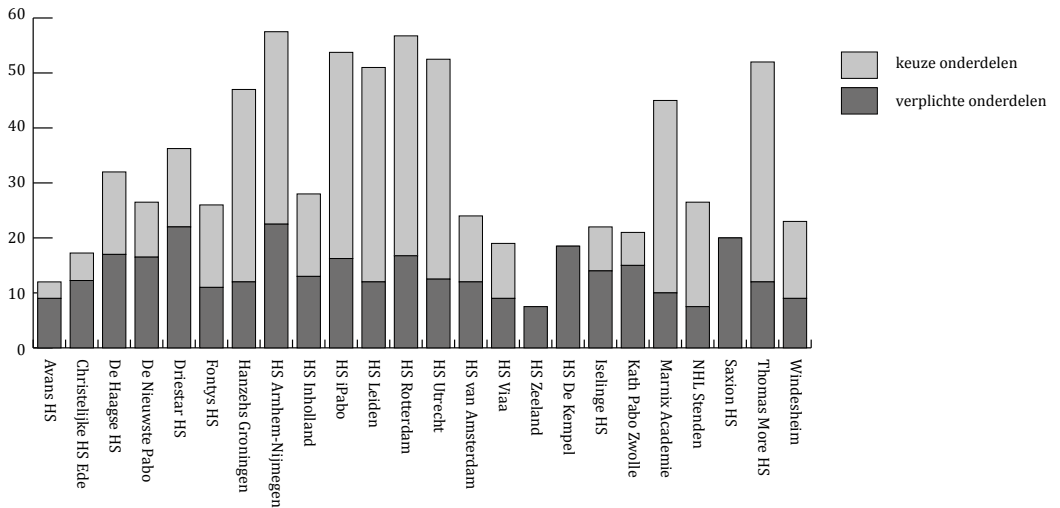
		studiejaar-1				studiejaar-2				studiejaar-3					
		beeldende vorming	muziek	drama	dans	cultuur-/vergoedproject	beeldende vorming	muziek	drama	dans	keuzeprogramma	beeldende vorming	muziek	drama	
		propedeuse				hoofdstudiefase 1				hoofdstudiefase 2					
Avans Hogeschool	1	6,00				1,00	1,00	1,00				3,00	3,00		
Christelijke Hogeschool Ede	1	1,00	2,00	2,00			1,00	1,00						5,00	
De Haagse Hogeschool	1	4,00				2,00	2,00	2,00	2,00						5,00
De Nieuwste Pabo	1	2,00	2,00	2,00			3,00	1,50	1,50					4,50	
Driestar Hogeschool	1	1,75	3,00				4,00	3,50				4,25	1,25		
						4,00						3,00	3,00		
Fontys Hogescholen	5	4,00					4,00							3,00	
Hanzehogeschool Groningen	1	4,00					5,00							3 of 8	
Hogeschool Amhem en Nijmegen	2	11,00					11,50							5,00	
Hogeschool Inholland	5	6,00					7,00							15,00	

In de matrix staan de vakken en studiepunten ingevuld zoals ze in de bron-documenten genoemd zijn: in de eerste twee jaar vaak per vak apart, daarna meestal onder een bredere noemer. Maar na analyse blijkt het op papier samenhangende aanbod ook als aparte vakken gegeven te worden. Om dat helderder in beeld te krijgen verdeelde ik, meestal na overleg met de pabo, de studiepunten over de in het aanbod genoemde kunstvakken. Dat leidt tot een tweede matrix met precisering van studiepunten voor aparte kunstvakken en brede projecten kunst en cultuur. Het aantal studiepunten is in een enkel geval indicatief, omdat in de OER soms studiepunten aan grotere, samenhangende gehelen zijn toegekend. Die zijn door mij arbitrair over kunstvakken en andere vak(gebieden) verdeeld. Het leidt tot een grafiek met alle pabo's en het aantal studiepunten dat die aan het cultuuronderwijsaanbod toekennen, verplicht én naar keuze (figuur 6). Deze studiepunten moet een student realiseren om zijn studie als startbekwaam leraar af te kunnen sluiten.

Gemiddeld komt het aandeel verplichte ects voor beeldende vorming, muziek, dans en drama uit op 13 ects (5,4%) van het curriculum. Studenten kunnen dit aanvullen met keuzevakken en minoren van gemiddeld 19 ects (7,8%). Studenten die voor alle keuzevakken en minoren kiezen, besteden dus gemiddeld 32 ects (13,2%) van hun studie aan cultuuronderwijs. Dat is

aanzienlijk minder vergeleken met de curricula van de voormalige lerarenopleidingen, die tenminste 16% tot 24% aan cultuuronderwijs besteedden (vergelijk de figuren 1 en 3).

Figuur 6. Aanbod van verplichte en keuzevakken binnen cultuuronderwijs van de pabo's (© Hagenars, 2021)

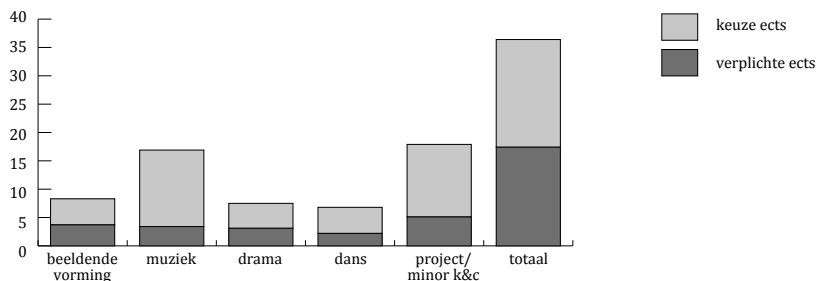

Bovendien zijn de verschillen tussen de huidige pabo's groot. Bij 10 van de 24 hogescholen (13 pabo's) ligt het gehele aanbod op of boven het gemiddelde (32 ects). 11 hogescholen (18 pabo's) zitten met hun verplichte aanbod (gemiddeld 13,0 ects) bovengemiddeld. Op 6 hogescholen (9 pabo's) kunnen studenten een vijfde (48 ects) of meer van hun opleiding aan cultuuronderwijs besteden, doordat ze in de afstudeerfase minoren hebben als muziek, kunsteducatie, cultuureducatie, erfogoededucatie, kunst & cultuur, cultuuronderwijs of kunst & kids. Op enkele hiervan kunnen studenten binnen de minor het icc-certificaat behalen of al tijdens de studie de post-hbo-opleiding Vakspecialist muziek volgen.

Een aantal opleidingen biedt de kunstvakken niet afzonderlijk, maar 'in samenhang' of 'samengesteld' aan. Dit gebeurt hier en daar al vanaf de propedeuse, hoewel de meeste pabo's de kunstvakken apart in het lesrooster opnemen. De Hogeschool Arnhem en Nijmegen noemt het geïntegreerd aanbod van 'kunst en rekenen' en 'kunst en natuur/techniek' (NQA, 2020a, p. 18). De visitatiecommissie van de Hogeschool Inholland vermeldt de vakinhoudelijke leerlijn waarin studenten basiskennis over de vakgebieden (waaronder kunstzinnige oriëntatie) opdoen en die 'geïntegreerd' leren toepassen met praktijkopdrachten' (NQA, 2020b, p. 23). De Kempel ten slotte wordt gecompimenteerd voor de koppeling van 'ICT aan beeldend onderwijs' (NQA, 2020c,

p. 18). Andere opleidingsbeoordelingen zeggen weinig of niets over zulk samenhangend kunstaanbod.

Figuur 7. Gemiddeld aantal studiepunten per kunstvak, van het aantal pabo's dat deze vakken aanbiedt (©Hagenaars, 2021)

De gegevens zijn ook per kunstvak en project/minor kunst & cultuur uitgewerkt (figuur 7) en dan blijkt er gemiddeld veel aandacht voor muziek en brede projecten/minoren kunst & cultuur (k&c). Alle pabo's bieden beeldende vorming en muziek aan, één pabo heeft geen drama in het curriculum en twaalf pabo's geen dans. Waarschijnlijk wordt dans daar gegeven in samenhang met drama of bewegingsonderwijs.¹² Overigens melden recente NVAO-verslagen niets over het ontbreken van bepaalde kunstvakdisciplines in het pabocurriculum.

Muziek krijgt met keuzeminoren de meeste aandacht, gestimuleerd door de subsidieregeling Professionalisering muziekonderwijs op pabo's (2019-2021). Pabo's krijgen een substantiële bijdrage voor drie jaar muziekonderwijs onder voorwaarde van samenwerking met een conservatorium en basisscholen. Uit evaluatieonderzoek blijkt dat deze in 2021 beëindigde subsidieregeling de samenwerking tussen pabo's en conservatoria 'echt op gang [heeft] gebracht' (Hoogeveen & Waaijer, 2022). Het leidt tot een 'frisse wind in het muzieklokaal', door de 'inhoudelijke en didactische input van conservatoriumstudenten en -docenten'. Pabostudenten hebben volgens de conservatoria 'vooral veel inspiratie en concrete tools gekregen om meer met muziek te doen tijdens de stages en in hun latere werk'. Volgens de conservatoria moeten we echter 'niet de illusie hebben dat we door zo'n project het niveau van pabo opkrikken, daarvoor is de basis gewoon te minimaal'. De activiteiten die uit de samenwerking voortvloeien, 'zijn kleinschalig en niet

12 Bij zowel muziek als bewegingsonderwijs gaat het om bewegen op muziek. Dat wordt gegeven door de muziekdocent of de gymdocent; niet door de dansdocent. Het bewegen op muziek bij bewegingsonderwijs komt voort uit het vroegere kleuteronderwijs, met dans- en zangspelen. Daar werd bewegen, spel, muziek en dans veel meer verweven.

structureel' (Hoogeveen & Waaijer, 2022, p. 25-27, 29). Het vervolg van de subsidie-regeling is het MuziekopleidersAkkoord dat de hogeschoolbesturen eind 2020 ondertekenden voor een langdurige samenwerking (twaalf jaar) van pabo's met conservatoria om toekomstige leerkrachten goed toe te rusten en motiveren voor muziekonderwijs op de basisschool.

De pabocurricula geven geen uitsluitel of er in de afstudeerfase tijdens de stage aandacht is voor het leergebied kunstzinnige oriëntatie. In geen enkel brondocument is daar iets over te vinden. Bovendien is aan de OER's niet af te leiden vanuit welke visie pabo's tot een vakdisciplinaire of samengestelde leerlijn besluiten, noch welke theoretische of vakdidactische uitgangspunten hieraan ten grondslag liggen. Ook geven brondocumenten geen antwoord op de vraag waarom de ene hogeschool zoveel zorg voor de kunstvakken heeft en de andere zo weinig.

Stem uit de pabopraktijk - focusgroepsgesprekken

In aanvulling op de analyse van beleid en onderwijsprogramma's zijn er focusgroepsgesprekken gehouden met opleidingsdocenten over de kennis van en ervaring in de kunstvakken van beginnende pabostudenten, de inhoud en omvang van het onderwijsaanbod in de kunstvakken en de eisen die cultuuronderwijs aan het beroep moet stellen. Het betrof 4 gesprekken met in totaal 32 opleidingsdocenten van 18 verschillende pabo's. 15 van hen geven beeldend onderwijs, 4 muziek, 10 dans/drama en 3 het overkoepelende kunst- en cultuureducatie. Na tekstanalyse van de letterlijk uitgeschreven gesprekken zijn de relevante tekstdelen gelabeld en per onderwerp bij elkaar geplaatst.

Startniveau kunstvakken pabostudent

Ongelijke bagage in de kunstvakken begint al op de basisschool; de kwaliteit van cultuuronderwijs is er immers heel uiteenlopend. Veel kunstvakdocenten in het voortgezet onderwijs vinden dat ze bij nul moeten beginnen, vervolgens is de kwaliteit van het kunstonderwijs hier ook wisselend (Raad voor Cultuur, 2022, p. 5; Hageaars, 2023b). De een heeft examen gedaan in een kunstvak - een kwart van de havo- en vwo-leerlingen doet dat - voor anderen is de laatste keer dat ze bijvoorbeeld aan drama deden de schoolmusical in groep 8 (Hageaars, 2023b). Bij de start op de pabo is het niveauverschil gegroeid.

Dit leidt op de pabo tot vooringenomenheid. Veel studenten vinden 'de kunstvakken niks voor hen, daar kunnen ze niets mee'. Dat soort oordelen zijn er al voordat ze weten waar kunstvakken over gaan. Als opleider kom je

daar enkel doorheen met voldoende tijd en ruimte om de kunstvakken voor studenten betekenisvol te maken. Gelukkig zijn er ook enthousiaste studenten die wel zien wat het belang ervan is.

Dikwijls is het aantal kunstvakuren te gering om de kennisbases, maar vooral ook de kunstvakpraktijk over te dragen. Dit laatste wordt almaar lastiger, omdat het onderwijsprogramma steeds meer naar werkplekleren wordt verlegd. Maar op hun stagescholen zien studenten nauwelijks goede voorbeelden, omdat de meeste praktijkbegeleiders onvoldoende competent zijn om studenten in kunstvakken te begeleiden. Voor muziek en beeldend ligt dat genuanceerder; beeldend onderwijs vinden leerkrachten 'niet zo eng', want dan 'hoef je jezelf minder te laten zien'.

De kennisbases moeten minder eisen stellen of er moeten meer vaardigheids- en kennislessen komen. Als onze lessen eenvoudig blijven, aldus de opleidingsdocenten, gaan studenten het gewoon doen, dan vinden ze het leuk en hebben ze er plezier in en ontwikkelen ze zich daar ook in. Laten we de lat niet zo hoog leggen dat studenten er niet meer aan durven beginnen, anders groeit de handelingsverlegenheid en neemt de afhankelijkheid van de vakspecialist toe. Tegelijkertijd moet de kwaliteit van de kunstvakken gewaarborgd blijven. Dat bijt elkaar vaak in de praktijk.

Je kunt als basisschool best vakleerkrachten of coaches voor de kunstvakken inhuren. Maar dan moet je wel weten wat een goede les is, wat creatieve processen in de kunstvakken zijn, hoe je leerlingen daarin kunt begeleiden en wat de rol van de groepsleerkracht daarin is.

Inhoud en omvang onderwijsaanbod

Enkele pabo's werken met een profiel van twee jaar kunstvakken met basisvaardigheden: vakvaardigheden opdoen, vaardigheden in het lesgeven, de didactiek - hoe geef je een goede les. Daarna - in het derde jaar meestal - komen de kunstvakken vakoverstijgend aan bod in integrale projecten; de afsluitende projecttoets heeft ook kennisvragen over de kunstvakken. Andere pabo's werken thematisch; elk thema duurt een aantal weken. De kunstvakken komen daarin in samenhang aan bod.

Los daarvan zijn er pabo's die juist kiezen voor een verdieping in één kunstvak. In het eerste jaar komen alle kunstvakken aan bod en doen alle studenten hetzelfde, in het tweede jaar kiezen ze. De een wil graag de bewegingskant op, de ander de kunstenkant, enzovoort. Na vier jaar pabo krijgen ze een aantekening op hun diploma, bijvoorbeeld als kunstexpert. Voor deze pabo's hoeven studenten niet alle kunstvakken te beheersen; studenten moeten zich verdiepen in waar ze goed in zijn en wat ze leuk vinden.

Eisen aan het beroep

Zelfs als leerkrachten over een behoorlijke kunstvakbagage beschikken, is het leergebied kunstzinnige oriëntatie met al zijn kunstvakdisciplines dikwijls te breed voor hen. Bovendien zijn de faciliteiten over het algemeen niet goed: er zijn vaak geen vaklokalen en/of materialen. Ook met voldoende vaardigheden en vakkennis moeten leerkrachten over een drempel heen. Ze moeten er tijd voor vrijmaken en dat doen ze alleen als ze dat kunstvak (of die vakken) ‘superbelangrijk’ vinden, aldus een aantal opleidingsdocenten.

Groepsleerkrachten geven volgens de opleidingsdocenten ook wel in elkaars groep les. Dat gebeurt vooral als leerkrachten zich in een bepaald vak bekwaam voelen. Liever in één vak goed dan in alles maar een beetje.

Het organiseren van kunstactiviteiten is net zo’n complexe taak als het vakbekwaam lesgeven. Een groepsleerkracht, ict’er of directeur moet beschikken over kennis van en ervaring met culturele instellingen en een breed netwerk hebben om activiteiten actief en reflectief vorm te geven. Dat vereist dat er op iedere school tenminste één ict’er moet zijn.

Volgens opleidingsdocenten zijn vakleerkrachten nodig voor de ondersteuning, coaching, motivatie en inspiratie van de groepsleerkracht. Die moeten hun ervaringen dan wel met de groepsleerkracht uitwisselen (Hagenaars, 2023a). Groepsleerkrachten moeten die lessen bovendien periodiek observeren, om andere kanten (kunstzinnige talenten) van hun leerlingen te zien. Een vakleerkracht kan meer de diepte ingaan, maar als groepsleerkracht vraag je om coaching en blijf je bij de les om je leerlingen op andere manieren te leren kennen.

Conclusie

In het funderend onderwijs is het aantal kunstvakken en de inhoud en vorm daarvan de afgelopen decennia flink gewijzigd. Waar de Wet op het basisonderwijs (Pais & Hermes, 1981) spreekt over afzonderlijke *expressie-activiteiten* - taalgebruik, tekenen, muziek, handvaardigheid, spel en beweging - gaat het in het Besluit vernieuwde kerndoelen WPO (2005) over het domein kunstzinnige oriëntatie. De kerndoelen zijn daarin van negentien vakspecifieke (Wallage, 1993) teruggebracht tot drie vaag geformuleerde kerndoelen (Van der Hoeven, 2005c, p. 17). De aanstaande curriculumbijstelling stelt ‘de ontwikkeling van het artistiek-creatief vermogen’ in het samenhangende leergebied kunst & cultuur centraal (Curriculum.nu, 2019, p. 5). Het advies van de Werkgroep Vakkenstructuur Kunstvakken gaat uit van aparte kunstvakken met mogelijkheden tot samenhang en integratie (SLO, 2023b). Zo lijkt het

onderwijsbeleid samenhang en integratie te stimuleren, terwijl de onderwijspraktijk op kunstvakdisciplines is gebaseerd (Van der Hoeven, 2005c; Curriculum.nu, 2019; Koek, 2022). Bovendien is niet vastgesteld of leerlingen beter leren in geïntegreerde leergebieden (Wilschut & Pijls, 2018).

Sinds 1968 kennen de opleidingen voor leerkrachten een landelijk voorgeschreven onderwijsprogramma. Weliswaar kunnen ze dat uitbreiden, maar elke student moet verplicht een aantal vakken en lessen volgen. Groeiende autonomie voor de opleidingen leidt echter tot uiteenlopende onderwijsprogramma's, met meer of minder aandacht voor cultuuronderwijs. Opvallend is dat ondanks deze autonomie het ministerie al ruim twintig jaar pabo's subsidieert om cultuuronderwijs in hun onderwijsprogramma te versterken en verankeren (Hermans et al., 2002; Van der Hoeven, 2006; Vogelesang et al., 2009; Knol, 2017).

Volgens het Besluit opleiding onderwijzers (1968) moest elke student examen doen in één van de vakken muziek, tekenen, handvaardigheid of lichamelijke oefening. Met het Besluit opleiding leraren basisonderwijs (1983) werden dat zelfs twee kunstvakken. De besluiten voor de bekwaamheidseisen van leraren basisonderwijs van 2005 en later van 2017 zijn voor de kunstvakken rampzalig. Studenten hoeven nu in geen enkel kunstvak meer examen af te leggen, omdat ze, naast rekenen en taal, slechts een keuze hoeven te maken uit 'tenminste één ander leergebied of een deel ervan' (Bussemaker, 2017, p. 3). Deze verarming past bij de vager geformuleerde kerndoelen (Van der Hoeven, 2005c) en de aanpassingen aan de WPO (2005), waarin niet langer voorgeschreven is welke expressievormen aan bod moeten komen (Van der Hoeven, 2005a, p. 8).

De schaarse onderwijslestijd op de pabo, de focus op opbrengstgericht werken, het integraal onderwijs en de nadruk op werkplekleren hebben de afgelopen jaren invloed gehad op de plek van de kunsten in het curriculum. Die plek is 'zoekgeraakt', waardoor studenten 'niet toekomen aan verinnerlijking en hierdoor onvoldoende tot essentiële overdracht komen' (Van der Vlugt, 2021, p. 27). Hoewel veel opleidingsdocenten het te vroeg vinden om in de basisschool al vakoverstijgend te werken, lijkt het voor de pabo's de ingeslagen weg. Opleidingsdocenten hopen in de toekomst eerst aan het vak zelf aandacht te kunnen blijven geven, alvorens 'de kunsten geïntegreerd aan te bieden' (verslag focusgroep).

Discussie

Startniveau kunstonderwijs, een vicieuze kwaliteitscirkel

De startbekwaamheid van groepsleerkrachten in het leergebied kunstzinnige

oriëntatie hangt direct samen met hun eerdere kunstzinnige leerervaringen in het basis- en voortgezet onderwijs, van eventuele vrijetijdsactiviteiten en van de pabo waar ze zijn opgeleid. De bagage van de startende groepsleerkracht wisselt dan ook sterk. Voor welke pabo een student kiest, blijkt vooral afhankelijk van de reisafstand; pabostudenten kiezen voor een opleiding dicht bij huis (Struijk, 2018). Dat betekent dat ze het cultuuronderwijs krijgen dat ze toevalligerwijs tegenkomen.

Moet elke groepsleerkracht in het basisonderwijs dan een vakspecialist zijn die, conform het Besluit bekwaamheidseisen 2017, 'het curriculum en de doorlopende leerlijnen overziet' en zich 'theoretisch en praktisch verdiept in de leerstof voor dat deel van de leerjaren waarin hij werkt'? Die systematisch, samenhangend en leerlinggericht de lessen in de kunstvakken verzorgt én weet hoe de kunstvakken vak- en leergebiedoverstijgend in te zetten zijn? Die bovendien weet met welke culturele instellingen hij of zij kan en wil samenwerken en wat hij of zij van hen kan vragen voor de culturele ontwikkeling van zijn of haar leerlingen? Of is het alternatief dat de student zich op de pabo in een of hooguit twee kunstvakken verdiept en de vakleerkracht op de basisschool een structurele plaats krijgt om ondersteuning te bieden en de kunstvakken die de groepsleerkracht niet geeft te verzorgen?

Onderwijsaanbod

De onderwijsautonomie leidt tot grote verschillen in het onderwijsaanbod van de pabo's. Tot eind vorige eeuw was het aantal lessen overal hetzelfde en moesten alle studenten in twee kunstvakken examen doen. Nu hoeft een student geen examen meer te doen in een kunstvak om als startbekwame leerkracht te kunnen beginnen. In diezelfde tijd zijn de kerndoelen kunstzinnige oriëntatie aangepast en schrijft de overheid niet langer voor welke kunstdisciplines in de basisschool aan bod moeten komen. Afhankelijk van het belang dat bestuur en management aan cultuuronderwijs hechten, vult elke pabo haar onderwijsprogramma anders in.

Onderwijsminister Wiersma wil echter een actievere rol van de overheid voor wat leraren op de lerarenopleidingen leren. Hij wil de autonomie van het hoger onderwijs doorbreken en vanuit het maatschappelijk belang zelf een grotere verantwoordelijkheid voor de onderwijskwaliteit nemen. Zo wil hij grip krijgen op dat 'wat we van leraren en hun opleiding verwachten' (Wiersma, 2023, p. 7). Hij vindt het de verantwoordelijkheid van de beroepsgroep om de bekwaamheidseisen en het beroepsbeeld te ontwikkelen. De lerarenopleidingen moeten de kennisbases herijken en een 'raamplan voor alle lerarenopleidingen' ontwikkelen, 'aansluitend op de kerndoelen en examenprogramma's in het funderend onderwijs' (Wiersma, 2023, p. 9).

Opleidingsdocenten willen studenten enthousiast maken voor de kunstvakken en ze tegelijkertijd zelfvertrouwen laten krijgen in het lesgeven daarin. Ze worden kritisch gemaakt door ze goede voorbeelden te geven, door ze goed lesmateriaal te laten maken en uit te laten voeren (verslag focusgroep). Het is de vraag of het huidige onderwijsaanbod studenten voldoende ruimte biedt om de kennisbases kunstzinnige oriëntatie te leren kennen en toe te passen, lessen of een lessencyclus te leren samenstellen, werkplekervaring op te doen en te leren reflecteren.

Beleidsimpulsen kunstonderwijs

Evenals voor basis- en voortgezet onderwijs vond de rijksoverheid het nodig pabo's extra te stimuleren, zoals met het project Cultuureducatie op de pabo (2002-2012) en later met Professionalisering muziekonderwijs op pabo's (tot 2021) en de opvolger MuziekopleidersAkkoord (2020). Het lijkt een reactie van het cultuurbeleid op het onderwijsbeleid, waaruit spreekt dat de manier waarop pabo's het kunstonderwijs organiseren niet leidt tot goed onderwijs en goede leerkrachten op dit gebied (Hagenaars, 2020, pp. 154-155).

Kan de beleidsaandacht voor muziekonderwijs van het cultuurdepartement zich ook op andere kunstvakken dan enkel muziek richten? Dat stelt pabo's in staat voor meer kunstvakken extra middelen te ontvangen en in lokale netwerken samen te werken met kunstvakdocentenopleidingen. Studenten kunnen dan uit een breder aanbod kiezen in welk kunstvak ze zich nader willen bekwamen.

Pabo's kunnen dan vakoverstijgend aandacht besteden aan de organisatie en vakdidactiek van receptie en reflectie van kunst en erfgoed, terwijl elke student zich daarnaast in de tweede helft van zijn studie praktisch - actief, productief - in één kunstvak verdiept.

Startende leerkrachten zijn zo meer bekwaam om de receptieve en reflectieve kanten van het kunst- en erfgoedonderwijs in hun basisschool te organiseren en begeleiden. Tegelijkertijd weten ze zich meer vaardig en vakvertrouwd in één kunstvak, dat ze op hun school deugdelijk in kunnen richten en in de eigen of elkaars groep kunnen verzorgen.

Piet Hagenaars houdt zich bezig met advies voor en onderzoek naar cultuuronderwijsbeleid. Hij was onder meer directeur van de elkaar opvolgende landelijke kennisinstituten LOKV, Cultuurnetwerk Nederland en LKCA.
piethagenaars66@gmail.com

Literatuur

10voorcedeleraar. (2021). *Kennisbases en profilering. Lerarenopleiding basisonderwijs*. Vereniging Hogescholen.

Brinkman, L. (1983). Besluit van 26 september 1983, houdende opleiding leraren basisonderwijs. *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, jaargang 1983, 538.

Brinkman, L. (1987). *Plan voor het kunstbeleid 1988-1992*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 9 oktober 1987, vergaderjaar 1987-1988, 20 263, nrs. 1-2.

Bussemaker, M. (2013). *Cultuur beweegt. De betekenis van cultuur in een veranderende samenleving*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 10 juni 2013, vergaderjaar 2012-2013, 32 820, nr. 76.

Bussemaker, M. (2017). Besluit van 16 maart 2017 tot wijziging van het Besluit bekwaamheidseisen onderwijspersoneel en het Besluit bekwaamheidseisen onderwijspersoneel BES in verband met de herijking van de bekwaamheidseisen voor leraren en docenten. *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, jaargang 2017, 148.

Commissie Kennisbasis Pabo. (2012). *Een goede basis. Advies van de Commissie Kennisbasis PABO*. HBO-raad/Vereniging van Hogescholen.

Curriculum.nu. (2019). *Leergebied Kunst & Cultuur. Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Kunst & Cultuur*.

Deetman, W. (1982a). *Wijziging van de Wet op het voortgezet onderwijs, houdende regeling en invoering van de opleidingsscholen voor leraren basisonderwijs*. Nota naar aanleiding van het eindverslag, 28 mei 1982, zitting 1981-1982, 16 795, nr. 15.

Deetman, W. (1982b). Wet van 14 oktober 1982, houdende wijziging van de Wet op het voortgezet onderwijs, houdende regeling en invoering van de opleidingsscholen voor leraren basisonderwijs. *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, nr. 589.

Deetman, W. (1983). *Schaalvergroting in het hoger beroepsonderwijs*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 13 september 1983, zitting 1982-1983, 18 049, nr. 1.

Deetman, W. (1988). *De school op weg naar 2000. Een besturingsfilosofie voor de negentiger jaren*. Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.

Dekkers, G., & Evrengun, H. (2002, 2 september). *Een halve eeuw strijd tussen beleidsmakers en scholen*. www.historischnieuwsblad.nl/een-halve-eeuw-strijd-tussen-beleidsmakers-en-scholen/

Engelshoven, I. van. (2019). *Uitgangspunten Cultuurbeleid 2021-2024*. Bijlage bij brief aan de voorzitter van de Tweede kamer der Staten-Generaal, 11 juni 2019, vergaderjaar 2018-2019, 32 820, nr. 290.

Essen, M. van, Termorshuizen, T., & Broek, A. van den. (2019). *Monitor cultuureducatie primair onderwijs 2018-2019. Onderzoek naar de landelijke ontwikkelingen in cultuureducatie sinds 2015-2016 en in relatie tot het programma cultuureducatie met kwaliteit*. ResearchNed.

Goossens, M., Jacobse, A., & Onna, J. van. (1995). *Thuis in een wereld van beelden*. SLO.

- Gootjes-Klamer, L., Groot-Reuvekamp, M., Huij, E., & Klapwijk, L. (2010). *Kennisbasis Cultuuronderwijs*. Versie 17 december 2010.
- Grosheide, J. (1968). Besluit van 5 juli 1968, houdende voorschriften omtrent de opleiding tot onderwijzer (Besluit opleiding onderwijzers). *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, jaargang 1968, 358.
- Haanstra, F., & Oijen, L. van. (1985). *Leereffecten van kunstzinnige vorming. Een inventarisatie van onderzoek*. SCO-Kohnstamm Instituut.
- Hagenaars, P. (2008). Doel en streven van Cultuur en School. In M. van Hoorn (Red.), *Pegasus' vlucht gevolgd. Cultuur en School 1997-2007: doelstellingen, onderzoek en resultaten* (pp. 10-49). (Cultuur+ Educatie 21). Cultuurnetwerk Nederland.
- Hagenaars, P. (2020). *Opdracht & Onmacht. Cultuuronderwijsbeleid van Den Uyl tot Rutte-III*. Proefschrift Erasmus Universiteit.
- Hagenaars, P. (2023a). Kunstdocenten in de basisschool. Een eersteklas oplossing voor het lerarentekort. *Kunstzone*, 22(1), 14-15.
- Hagenaars, P. (2023b). De stand van examenvakken op havo- en vwo-scholen. Onderwijsaanbod kunstvakken en leerlingenkeuzes. *Kunstzone*, 22(3), 26-27.
- HBO-raad. (1993). *Bekwaamheid aan de basis. Eindrapport van de visitatiecommissie lerarenopleiding basisonderwijs. Sectorale kwaliteitszorg hbo 8 A*. HBO-raad.
- HBO-raad. (2003). *Moed tot meesterschap: eindrapport van de visitatiecommissie Opleiding tot Leraar Basisonderwijs*. HBO-raad.
- Hermans, L., Adelmund, K., & Ploeg, F. van der. (2002). *Cultuur en School*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 9 april 2002, vergaderjaar 2001-2002.
- Hoeven, M. van der. (2005a). *Wijziging van de Wet op het primair onderwijs, de Wet op de expertisecentra en de Wet op het voortgezet onderwijs. Memorie van toelichting*. Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2004-2005, 29 959, nr. 3.
- Hoeven, M. van der. (2005b). Besluit bekwaamheidseisen onderwijspersoneel. *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, jaargang 2005, 460.
- Hoeven, M. van der. (2005c). Besluit vernieuwde kerndoelen WPO. *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, jaargang 2005, 551.
- Hoeven, M. van der. (2006). *Voortgangsrapportage over Cultuur en School*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 18 september 2006, vergaderjaar 2005-2006, 30 300 VIII, nr. 270.
- Hoeven, M. van der., & Laan, M. van der. (2004). *Vaststelling van de begrotingsstaat van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (VIII) voor het jaar 2004*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 4 juni 2004, vergaderjaar 2003-2004, 29 200 VIII.
- Hoogeveen, K., & Waaijer, C. (2022). *Muziek op de pabo. Evaluatieonderzoek naar de impact van de subsidieregeling Professionalisering muziekonderwijs pabo*. Sardes.
- Inspectie van het Onderwijs. (2017). *Peil. Kunstzinnige oriëntatie 2015-2016*. Inspectie van het Onderwijs.

Kemenade, J. van, Klein, G., & Veerman, A. (1975). *Discussienota contouren van een toekomstig onderwijsbestel*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 18 juni 1975, zitting 1974-1975, 13 459, nr. 1.

Knol, J. J. (2017, 28 maart). Regeling professionalisering muziekonderwijs op pabo's. Fonds voor Cultuurparticipatie 2017-2021. *Staatscourant*, nr. 17226.

Koek, C. (2022). *Samenhang tussen kunstvakken. Een onderzoek naar de wijze van het realiseren van samenhang tussen kunstvakken om daarmee lerarenopleiders en aansluitend basisschoolleerkrachten te professionaliseren*. Masterthesis Kunsteducatie Fontys Hogeschool voor de Kunsten.

Kok, W. (1998). *Regeringsverklaring W. Kok*. Afgelegd op dinsdag 25 augustus 1998, 92ste vergadering Tweede Kamer.

Konincks, Y., & Besteman, J. (1995). Twee deelnemersreacties op de conferentie Thuis in de wereld van beelden. *Beeldaspecten*, 9(5), 8-9.

Lodewick, J., Termorshuizen, T., Visser, M. de, & Broek, A. van den. (2020). *Meta-analyse 25 jaar ondersteuning bij schoolontwikkeling*. ResearchNed.

Netelenbos, T. (1998). Besluit van 2 juni 1998, houdende vaststelling van nieuwe kerndoelen voor het basisonderwijs (Besluit kerndoelen basisonderwijs 1998). *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, jaargang 1998, 354.

Netelenbos, T., & Nuis, A. (1996). *Cultuur en School*. Sdu.

NQA. (2020a). *Hogeschool van Arnhem en Nijmegen. Opleiding tot leraar basisonderwijs. Beperkte opleidingsbeoordeling*. Netherlands Quality Agency.

NQA. (2020b). *Hogeschool Inholland. Opleiding tot leraar basisonderwijs. Uitgebreide opleidingsbeoordeling*. Netherlands Quality Agency.

NQA. (2020c). *Hogeschool de Kempel. Opleiding tot leraar Basisonderwijs. Uitgebreide opleidingsbeoordeling*. Netherlands Quality Agency.

NVAO. (2009). *Systeembrede analyse. Hbo-bachelor Opleiding tot leraar basisonderwijs*. NVAO.

Onderwijsraad. (2005). *Kwaliteit en inrichting van de lerarenopleidingen. Briefadvies aan de Tweede Kamer*. Onderwijsraad.

Otten-Oomen, E. (1997). Thuis in een wereld van beelden. *Beeldaspecten*, 9(5), 6-7.

Pais, A. (1981). *Wijziging van de Wet op het voortgezet onderwijs, houdende regeling en invoering van de opleidingsscholen voor leraren basisonderwijs*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 15 mei 1981, zitting 1980-1981, 16 795, nr. 5.

Pais, A., & Hermes, A. (1981). Wet van 2 juli 1981, houdende Wet op het basisonderwijs. *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, jaargang 1981, 468.

Penning de Vries, B., & Tuinen, S. van. (2019). *Bronnen bij kunstzinnige oriëntatie. Enquêteverslag in het kader van CIDREE-onderzoek*. SLO.

Raad voor Cultuur. (2019). *Cultuur dichtbij, dicht bij cultuur. Advies Cultuurstelsel 2021-2024*. Raad voor Cultuur.

Raad voor Cultuur. (2022). *Beweging in het bestel. Verkenning op weg naar een nieuw advies over het cultuurbestel*. Raad voor Cultuur.

Ritzen, J. (1995). *Arbeidsmarktbeleid onderwijs*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 5 december 1995, vergaderjaar 1995-1996, 23 328, nr. 19.

SLO. (2023a, 9 maart). *Creativiteit*. www.slo.nl/thema/vakspecifieke-thema/kunst-cultuur/leerplankader-kunstzinnige-orientatie/lexicon/creativiteit/

SLO. (2023b, 30 mei). *Vakkenstructuur kunstvakken bovenbouw vmbo/havo/vwo*. www.slo.nl/vakkenstructuur-kunstvakken/

Struijk, M. (2018). *Reisafstand en kamerhuur*. Masterscriptie Economische geografie Rijksuniversiteit Groningen.

Swennen, A. (2021). De ontwikkeling van de pabo en de pabo-lerarenopleiders. In G. Geerdink, & A. Swennen (Red.), *Vijftig jaar leraren opleiden* (pp. 18-29). Boom.

Vlugt, J. van der. (2021). *Een dansant curriculum. De verkenning naar integratie van dansant burgerschap in het curriculum van de HAN Pabo*. Bachelorscriptie Docent Dans ArtEZ.

Vogelezang, P., Groot-Reuvekamp, M. de, & Hagenaars, P. (2009). *Handboek cultuureducatie in de Pabo. Van basis naar verdieping*. Cultuurnetwerk Nederland.

Wallage, J. (1993). Besluit van 4 mei 1993, houdende vaststelling van de kerndoelen basisonderwijs (Besluit kerndoelen basisonderwijs). *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, jaargang 1993, 264.

Wervers, E. (Red.). (2012). *Cultuureducatie op de pabo. Verleden, heden en toekomst van het cultuuronderwijs op de pabo*. Cultuurnetwerk Nederland.

Westerhof, O. (2020, 18 mei). Regeling Cultuureducatie met Kwaliteit 2021-2024. Fonds voor Cultuurparticipatie. *Staatscourant*, nr. 26609.

Wiersma, D. (2023, 18 april). *Kabinetsreactie IBO 'Koersen op kwaliteit en kansengelijkheid'*. Ministerie van OCW.

Wilschut, A., & Pijs, M. (2018). *Effecten van vakkenintegratie. Een literatuurstudie*. Hogeschool van Amsterdam, Kenniscentrum Onderwijs en Opvoeding.

Zijlstra, H. (2011). *Meer dan kwaliteit. Nieuwe visie cultuurbeleid*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 10 juni 2011, vergaderjaar 2010-2011, 32 820, nr. 1.